

- կերպով, բնատուր (կապիկա), հմմտ. հաստաբեկու, որուն երկրորդ մասն առուգի. օտար է):

Անիւր-նիլն առաւ կը վերջաւորի, որ միշտ ներքայականի հորովով կը գործածուի. Թաս-առաւի (ասել): Կաւսե լաւիններէն ԴՅ վերջով աներուցիծներն նմանաձե հորով են, ինչպէս քաջ գիտեն լեզուաբանիք:

4. Ս. Տ.

ՈՂՆԵԿՐՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՐՈՒՄ ՄԻ ՏՓՈՒՍ

(ՈՂՆԵԿՐՈՒ ԵՆԵՆԱԿԱՐԱՆԵՆ)

Ա.

Պղնեկաւոր մեկնեցաւ Բաթումէն գէղի ի Տփլիս առաւօտան Ժամն Յր 5 վայրկեան անցած (բոսեւրպ.): Առաջին անգամն էր, որ ես այս ճանապարհորդութիւնը կ'անէի, ուստի կը գուշակեի, որ անանկակ նարանք գէղ-գիւրս ամբողջ շաբթի որ պիտի ելլէր առջեւ: Բո-րովի առանձին էր վաղաքին մէջ. ճանապարհորդ-ները գրեթէ ամէկըր լեցուէր էին Յր կարգի վա-զաններու մէջ, քանի որ Տփլիս միայն կային 1Ի կարգին մէջ. իսկ ես ընտրած էի միջինը, Չէ կար-գը: Ժամը 10 էր (բոսեւրպ. միշտ) երբ հասանք Բաթումի կայարանը փոքրիկ տունիկ տակէն անց-նելով: Այս տեղ համանուն գիւղը կայ, ծովա-փանջ վայր, որ Չէ-թի-թ օտար կամ բոսեւրպ քիմիկի-նով փճակին (КИМЧИШКОЙ ЗАСТОК) կեն-դրոնաւանդին է: Աճախապէսը ծանօթ հայ գիւնու-րական պաշտօնակալ մի էր, որ նախ թէնախօթա-ծիդ զօրաց մէջ պաշտօն էր վարէր (Ղ.): Մինչեւ քորուլեթը Սեւ ծովուն եզերքն կը շրջելէնը ան-առանկերու եւ մարգագետիններու մէջէն: Ապա մօտեց հին իմերեթի ընդարձակ գաղաթն, որունը հեռացանքին զմեզ ծովու գեղատեսիլ մակերեսու-լէն. ամբողջ շաբթի մ'այլ եւս ծով տեսնելու չէի: Երբ Ժամը 12 1/2ին Ստորեթի կայարանն հա-սանք, հոն ինք զինքս կատարելապէս վառելիներէ

¹ Մեր մէջ քանի մը բաւերուն վերջը պահուած, ինչպէս ձեռնարկ, Գորշիկ: Այս վերին բաւը պահ-լարներն դրանցով ձեռն ունի եւ յարմարեալ ծանօտել կը նշարակէ:

² Բաթումի եւ Բորուլեթի մէջ եւ հաշուար Եր-թի-Յիթ (գիւնեթի ինքնի ունի) կամ բոսեւրպ Շէ-թի-Յիթ, այժմ կոչուած ամբողջ, որ այժմով մեծ գիւղ եւ խո-րացած առաւ-տաճիւղական պատնշաններուն Ժամանակ 1828ին ինքնը հաստատուած եւ անտառային բարձրաւ-անդամն առնէ, մեծ Ժայռի վայրը Այս բնական ամբու-թեան վայր աւելած էին 1877ին արեւտական պաշտ-պանողական շար պատնշանը: Վերին պատնշանովն ասին Խոսեաց բանակները երկին եւ երկին անցող յարձակու-մանը ետեւ, սակայն եղան վերադառնաւ եւ քաղաքի: Վրաց պատերազմութեան մէջ այս բերդը կը մնալէր Վախի-շիւն անուամբ: Սարգստեան ինքնի, պիտի եւ ինքնի: Երբ այս տեղ եր նշանուր Գետը (Գետ) բերդն, քաղ նկա-րած եւ Պոլսոյիս Գետաբերդն, որ եւ այդան կարեւ-որ դէր ե խաղաղած զ քաղաքն Բուսանք եւ Պարսիկ պա-տերազմներուն մէջ: Հմմտ. ПУТЕВОДИТЕЛЬ ПО Кавказу 1888, 84-րդին, էջ 368: Անկէ քաղած եմ պատմական անգլիկոսիտեանց մեծ մասը:

չընկալածով քաղաք. կը տեսնուէր իսկոյն, որ Իմ-րէններն էին, որ այնտեղ կ'իշխէին: Կայարանին մէջ նոր երեւոյթի մի հետաքրքրութիւնն շարժեղ մեծապէս: Տասնի յոթ Գաղաթի հերթը գէղացի, սպիտակամորթ եւ շատ պարզ հաղուած, կարգաւ սորի վրայ շարուած կը կենային. ինձ երեւցաւ թէ իրենց զերեքն ի տես էին դրած: Աղանիկ պաշտօնով հրաւիրուելու համար, անցորդի ընտրութեան հա-մանաւ Մոսքով լինելով հետո արեւէ ընթերցա-նութեանց գիրք Մոսկուէն, Սամորեթի նախնի-թաց օրուան Տփլիսի պաշտօնական առաւ ԿԱՌԱՅ (Կաւկաս) լրագիրն առի եւ զարմանքով կարգացի մէջը, որ Բաթումէն Տփլիսեկող երկաթուղուց գնաց-քը (Իրան) էրէկ ուշացեր եւ մօտ մէկ Ժամ, եւ այս յապաղումը պատճառեք են՝ — մարտները: Այս միջանուն այժմ՝ ահագին բազմութեամբ կը վրտայ Գանձակայ նահապարհ: Լազախը կը պատմեք՝ թէ մարտներու ամբողջ բանակներ յարձակի են եր-կաթուղուցն վրայ, եւ շուգեկաւքն անկարող լինե-լով զանոց կոտորելով իրեն ճանապարհը քանայ, կայարանին վարչութիւնն ստիպուած եւ բազմակի բանուորներն հրաւիրել շուգեկաւք մերձայնի հետ միասին այն անհամայն հիւրերէն երկաթուղին աղա-սելու համար: Այս արգելքը անեւր եւ մէկ Ժամ:

Ժամն Չ էր երբ հասանք Ռիսի կայարանն, հաստատուած Տփլիսի գետակին քով, որ Փո-լիի մօտ Սեւ ծով կը թափի: Այստեղ երկաթուղուց մի կողմակի ծնւող ճանապարհորդները 20 վայր-կենի մէջ եւր Բաթումի քաղաք, ուր կը նստի Բաթումի գիւնուրական նահանգապետը: Բաթումին երբեմն վրաց իմերեթ նահանգին ան-կան թագաւորանիստ քաղաքն էր, եւ այժմ՝ այն-շափ վրացի (ծննդեամբ) արեւուկաններն ունի, որ իրաւամբ կարելի էր անվտանգանայ քաղաք կոչել:

Ժամը Յին Ալիքիլի էին: Այս կայարանին վրայ մեծ կենդանութիւն կը տիրէր. վրացի զի Կով-կասի նշանուր մարգինեց հանքերն շատ մօտ են, 40 քիլոմետր միայն հեռաւորութեամբ. եւ հանքն ամէն տեսակ կաւքերով (այս ի շուգեկաւքն) այս-ինքն լծուած էին, զոմէկ, եւ կը բերուի Ալիքի-լի, ուր շուգեկաւքով կ'աղարկուի Բաթում՝ կամ մանաւանդ Փոթի, եւ այնտեղ աահմանէն դուրս կ'ա-նաբոսի: Անգլուի երկաթուղուց առանձին ծնւող մի ալ հաստատուի Ալիքիլի եւ Ճէ-թա-թի մէջ, ուր կը գտնուի այն հանքերն: Վրացի զի այժ-ման փճակի մէջ փոխադրութեան ծախքը շատ սուղ է. 40 քիլոմետրի համար 1000 քիլոյին կը վճարուի տակն քան 50 ֆրանք: Նոյն տես հանքը Ճէ-թա-թի մէջ կ'արժէ՝ 1000 քիլոյ 7 ֆրանք: Ալիքիլի գիւղը, որու առջեւէն համանուն գետակը

¹ Վրաց քիլոյն է:

² Գուլային 20,000 ընկալի ունի մեծաւ մասամբ վրացի 1666ին Տփլիսի ինքնի իմերեթ, ուր մի ամ-բողջ քար ինչպէս 1770ին Ռուսք վրաց Սորման Բ. Թա-գաւորին հրաւիրանքին ետեւ գաւեթին Գուլային Բի-նաբերդն եւ ձանքին Տփլիսիները: Գուլային մօտ եւ վրաց իշխանուր Գեղաթ կամ Գեղաթի վրաց, հիման Ժի-լարանի իրմով ուր Գուլային եւ իշխանուր Բի-նա 816-թիւ, ուր հրաւիրան անկախներ կան: Զանքերն լեւերուն ընդհանուր հաստութիւնը կը հասնի 40-50 մետր: Այս հանքը հազիւ 1867ին սկսած եւ արտադրել երբ երկաթուղուց նոր ծնւող լինուեցաւ, թէեւ արդէն 1845ին ծանօթ էր:

կը հօսէ, յիշեալ պարագային շորհրէս այժմ բաւական խառնութիւնը եւ յարմար չէղբեր ունի:

Ժամը 4ին հասանք Բեւերթը, (ռուս. Սպիտակ լեռ) ուր հանդիպեցանք Տիգրանէն Բաթում ուղեւորը ճանապարհորդաց դնոյրքին: Այստեղ ձեռք բերի նոյն օրուան ռուս НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ (Նովե Եօբօշնիե) թերթին, որուն առաջին երեւին վայր հայերէն յայտարարութիւնն էր տպուած թէ Տիգրանի հայ հասարակութիւնը Մայիսի 6ին հր. Գր. Արծրունւոյ ճաշ կու տայ ի պատիւ արա 25ամեայ զբաւան գործունէութեան: Ռուս լրագրի, որու զեկամարը ծանօթ վրացի հրատարակագիր մը եւ (Կիկելաձէ), մեծ համակրութեամբ կը խօսի Պր. Արծրունւոյ գործունէութեան վրայ: Բեւերթուքան կայարանին սկսած մինչեւ Սաբաժ գիւղըրացապէ մըր գնացող կրկին շոգեշարժով կ'ընթանար. վառն չէ ուղին բաւական զարի վեր դիրը ունի: Այս պարագային մեծ արգելք կը յարուցանէ ապրանքի փոխադրութեան արագութեան եւ կանխադրութեան, զոր բառնաւոր համար այժմ չընուած է Սաբաժ կոչանք Տոլայ տունէն որ 3 1/2 վերստ երկայնութեամբն առաջինն եւ ամենամեծն է Ռուսաստանի: Այս խորհուրդը նոյն յայտած էին Անդղիպպէր, որոնք նոյն Ժամի-թիֆլիսեան երկաթուղին շինած են 1870ին, բայց չկրցան նոյն խորհուրդն առաքելու հասանելիին ընդունել, իսկ այժմ նորա սնհրածշտութիւնն ամենեւեւ անսնտեղիս: Յուրան եւ նորա յարակից նոր ձեռք գործածելի կը լինի տարւոյս Չոստոսիկ:

Սուրբ գիւղըրացապէն մէջ, ուր ժամը 6 1/2ին հասած էինք, որ եւ շնամար է իր քանդելի կիւմիային, առետքը մէկ խումբ Բաթումէն (bataillon) տեղացի զինուորներ, որոնք զինուորական կրթութեամբ կը վարձէին Ռուսաց զորական կարգերուն, եւ որոնց մէջ հայկական զէնքեր շատ աւելի բազմութիւն էին՝ քան վրացի: Հաջած էին Ռուսաց Կաշի-ներու նման, միայն թէ վերնոցը մինչեւ ծնկները կը հասներ եւ զեղնագոյնը էր, առնապանները սեւ:

Ճանապարհին երբ կայարաններու մէջ կը հանդիպէինք ապառնց վազաններու, առանց ծիծաղելու չէի կրնար կարգալ նոյն վրայի սա խաւքերը. «Վազներ կ'ընդունէի միայն 6 նի կամ 30 ստորին կարգի զինուորական», որ է հասարակ զինուորներ. — ձիերն ու զինուորները մեծնոյն վիճակի մէջ գտաստարկով: Սուրբով բարձունքներ իջնելով, որու ամենաբարձր կէտն է Պալի կայարանը (3027 քաղթ), մենք թողնաք հին իմերէթ եւ կամ այժմեան ռաւթմայիս նահանգը, եւ մտաք հին Կարտլի-նիս, որ է Տիգրանի նահանգը:

Ժամը 7 1/2ին հասանք Միխայիլով կայարանն, ուստի կը բաժնուիս Բաթում, Ախալցխա եւ Աբաստուման գնացողները, լայնարակ աղբունի պողոտային վայելի կառք ուղեւորելով:

Մինչեւ Միխայիլով ծառայապահը շատ հրապուրէի, բայց անկեմ մինչեւ վերջը Տիգրան, կ'անցնի ամալի դայրերուն, որոնց մէջ ամալներու նման մերթ ընդ մերթ պարսեզներ եւ այգիներ կը տեսնուին, եւ հետաւոր գիւղակներ: Միխայիլովայն

վազանիս մէջ նստան երկու հրեայ վաճառական, հայր ու սրբի. որդին կերպարանք աւելի ծեր քան հայրը, որոնք մինչեւ մեր Տիգրան հասնիր զեղնութեւ շարունակ ի քան էին: Ես ամենեւին չկրցայ, կամ մանաւանդ շուգեղի աչք գոցել. ամենայն կը հետաքրքրական էր ինձ, եւ ես անյառ կը դիմել այն երկրին, ուսելից կը սուրբայինք: Այսպէս ամբողջ ժամերով գտանում էի վազանի պատու հանդերուն, մերթ ի մերթ ձախ կողմը, եւ կ'աշխատէի նոյն իսկ միտութեան մէջէն որոշել ինձ անծանօթ գաւառին գիւղեր ու բնութիւնը:

Ժամը 11 էր. ութ վայրկեանէն պիտի հասնէինք վերջնակէ Տիգրան: Անհամբերութեամբ կը նայէի ժամացոյցը. վազանի կեանքն ձաճորցայ՝ մի րոպէ յառա՛ կ'ուզէի տեսնել Կապիսոյ մայրաքաղաքը, զոր առաջին անգամ տեսնելու համար պիտի ունենայի: Հասանք մենք բեռնակիր վազաններու շարքին, քանի որ վայրկեան եւս անցաւ եւ շուգեկապը կանգ առաւ: Ահա Տիգրանի մէջ էի, իմ բովի վազանի մէջ էր բարեկամներս մէկը, Պր. Մոնայականն, քարի զ քար արանատէր ի Բաթում: Մտաք միտին կայարանը: Արգարեւ գեղեցիկ ընդարձակ եւ յարմար շինութիւն: Ըրգեկապ մը կ'ուզէ ասաւ թէ չէ՝ վազան թափախցան բեռնակիր պատաններ, որոնց մէջ միւսն յանձնեցի իմ արդիւն-պայուսակս: Բարեկամ գործ ունի կայարանը, ուստի եւ անցայ յառա՛: Կայարանին առջեւ կը սպասէին Ֆիլիշներ եւ ձիաձիգ երկաթուղի: Կապիկալ եւ ՎՊ ГОСТИНИЦА КАВКАЗЪ, (Կապիս հիւանդոց) գուշեցի կառավարին, որ իսկին մարտեց ձիերը: Կանոնի Տիգրանի փողոցներուն մէջն. երկու կողմէն բարձրացած էին բաւական յարմար եւ գեղեցիկ շէնքեր, քաղաք բաւական բուսաբուսած էր, այսինքն բապտերներ շատ կային: Ես զբաղած էի փողոցն ու անկող գիւղերն: Եանկարծ գիւղեր փոխուեցաւ. աշտոյս առջեւ կը պարզուէր ամբողջ Տիգրան. անհրաժեշտ մէջ վառուած լուսայ ճրագներ շատ գեղեցիկ տեսարան կ'ընծայէին: Նոյն միջոցին կամարէի վրայէն կ'անցնէի, որ Վաշկու-ձէն կը կոչուի: Կուրն որ վարեն հորն գարտաբէնը հստի: Վերջնակէ կառք կանգ առաւ ընդարձակ փողոցի մէջ, փառաւ, երեք յարկին տան մ'առջեւ: «Այս է, ասաց կառավարին, Կապիս հիւանդոց»: Ելայ վար. 75 կողմէ կը փոխադրութեան վարձը: Վճարեցի գէւարն 180 անկող (pour-boire) միտին: Պանդիսին ծառան առաջնորդեց ինձ երկրորդ քաղի, ուր եւ փողոցի վրայ նոյրը ունենալ ի խորեցի: Տուին կակիկ սենեակ մի պարզ կահաւարած. գինը 2 րուբլ գինէր: Պանդիսապար դաղդիայի էր, որ իւր տանն անտես կու տար՝ Grand Hôtel du Caucase. Շքեղ շէնք, հիւանդի գիւղը, բայց ծանապարհորդները սենեկապաններուն ծառայութիւնէն կարծած շատ քոհ չեն կրնար մնալ, երբ գնանք կանչելու համար հարկաւոր է կրկին եւ կրկին հնչեցնել եւեկտրական զանգալը: Կէս գիշերն անցած էր արգէն՝ երբ վերջնակէ արտեւանանց ծառայանքի զգալին: Միմիջեւ եւ քեան եմ եւ չեմ՝ սկսած պատմել Կապիսոյ մայրաքաղաքին յերբին եւ արտաքին: ազգային եւ քաղաքական ներկայ վի-

¹ Իրէկ վերստ — 3500 անգլ. ոտ — 1066 մետր է:

նախ, թող ընթերցողներս զգուշին նորա անցելիքն, նորա պատմական կենսական, եւ նորա գիրքովն, զոր ստորեւ կը ներկայացնենք:

F.

Տփղիս՝ (41° 43' 37" — 62° 27' 31") որ կը կոչուի վրացիներն Տփլիս՝ կամ Տփլիսի՝, եւ տաճիկ չեղեցիներէն՝ Թեփլիս (Tiflis), կառուցուած է Կուր գետի ափանց երկու կողմն ընգարանակ հովտի վրայ, որու երկայնութիւնն 7 վերստ է եւ լայնութիւնը 2½: քաղաքը շրջապատուած են լեռն բլուրներ, որոնց ամենաբարձրը Ս. Գառնի՝ 2400 ոտք է: Սուլալի բարձրաւանդակը կը փակէ քաղաքին Տարաւային մասը, իր ժայռոտ ստորոտէն կարկանդակ սահեցնելով Կուր գետը: Սուլալին գեղի չհարաւ Թաթուր լեռն ստորոտին վրայ կը բռնեն բնական առջ ծծմբաբոլոր աղբիւրներ, որոնք արգեանք Տփղիսի զրկուած արժանիքը կը կազմեն: քաղաքն արդէն իր անունն այն շէնքուն պարտական է Տփլիս բառն, որմէ յառաջ է եկած Տփղիս կամ Թեփլիս անունը, կը նշանակէ վրացիներն՝ Գոթի: Այս շէնքուն ջերմութիւնը կը հասնի 37° Ռ.: Տփղիս Արաստանի գլխաւոր քաղաքն է. Արացից նորա վրայ շատ աւելած թերեւս կը դարձուրան, քան Կաղիկայից իրենց Գարնիի վրայ: Կոչու համար Տփղիսն է միայն քաղաք: Իրենց մէջ սովորութիւնն Տփղիսը միայն Կուր (քաղաք) կոչել: Արաց քաղաքներ թիւններն Տփղիսի հիններս կու թիւնը Վախիճանը Գուրգալայան թագաւորին (446—499) կու տան, բայց Արաց պատմութեան մէջ Թեփլիս յիշատակութիւնն աւելի հին է: Մինչեւայն տարեկանութեանց համեմատ, Աւարազ—Բակուր թագաւորութեան միջոցին (379—393), Պարսից Զահն Լայրենս եւ Արացիներն իրեն հաղթաւտու անել ուղեկը, մեծ բանակ հանեց Նայպ գետ: Երկուսն Աւարազ փախաւ ի Կախեթ, իսկ պարսիկ սպարապետն՝ Լայպտոսան աւերելէն վերջը Արաստանն մտաւ, եւ Տփղիսի մօտ Կուրի նեղուածքին վրայ Մցիխի բերդը կանգնեց, ուր նստան Արաց թագաւորներն: Աւարազ—Բակուր ստիպուեցաւ երկու նահանգ զոհել, եւ յանձն առաւ հարկ տալ, Պարսից ձեռքէն ազատուող համար Տփղիսի բերդը քաղաքը, զոր Արացից Զահն—Մցիխ կը կոչէին, այսինքն Բերդ—ախլիսան:

Վախիճանի Գուրգալայան քաղաքին շինութիւնը չհարապատու ի գլուխ հանել: Իւր որդիք Պարսի (499—514) աւարտեց պարիսպներու շինութիւնը, եւ իւր հօր կապին համեմատ, արքայաւորաւ քաղաքը Մցիխիճէն Տփղիս փոխադրեց:

Աւանդութիւն կայ թէ Վախիճանի Գուրգալայան Տփղիսի շինութեան զարգացող պատահարները յղուցին: Օր մի այժմեան Տաղային իրեն մօտ սեղանն եղեցաւ որտէ ելած՝ թագաւորը կը գիտէ, որ վերադարձ եղեցաւ կը մանէ արքայ ջուրն եւ կ'առողջանայ: Վերադառնալն այս յատկութեան կը հիշուայ թագաւորն եւ միայն կը գնէ որտէ սեղանի վրայ քաղաքը մի կառուցանել:

Ի Թուսներն Տփլիս կամ Թեփլիս (Tiflis) պաշտօնապէս կ'անուանին:

Տփղիս՝ ամենահին ժամանակներէն՝ երկր քաղաքաբանան կը բաժնուէր. Կալ, Տփլիսն է Իւսնի կամ Նեոմի, որոնք ամենից մօտ են Կուրի ձեւացուած կրճին: Կալ (արաբ. Էմի Բերդ) առնուր երեւի Տաճկաց ժամանակ է տրուած, փոխանակ Արաց Զահն—Մցիխ հին կոչանքն. եւ իրօք ալ այնտեղ բնական ամրութիւն՝ կրճ կայ, Տփլիսն հանրային ջրերու անոն է, տակից եւ անոն է իր անունը, ինչպէս լոսինք. իսկ իսնի կամ Նեոմի՝ կրճին վրայ էր Կուրի ձախ եղբորը, Ժայռոտ եւ խորտաբոր: Եւ այսպէս հին ժամանակներն աւելցնել քաղաքը Կուրի այս նեղուածքի՝ կրճի կողմն էր, բնակութիւնն ալ ամփոփուած էր հանրային ջրերու քով: Իսկ այժմ քաղաքին գլխաւոր մասը կը գտնուի նոյն բարձրաւանդակին վրայ, տաճարակի վրայ, որ սկսած է շինուի Բագրատունեաց հարստութեան ժամանակ, երբ այս վերջիններն ՊՄԵԻԷԹ թողին եւ հաստատուեցան ի Տփղիս:

Տփղիս 1500 տարուայ պատմական գոյութիւնն ունի: Այս միջոցին մէջ շատ անգամ կործանուած, աւերակ դարձած եւ դարեւալ նորոգուած է: Գոտն անգամ անցած է թշնամիներու ձեռք: Սոցա միջին են շուրջ, խաղիքը, Պարսիկի, Արաբայից, Մուսուլման Կալիսիները, Բիզանդեան Յայնքին, Անլուսկան թուրքներն եւ Օսմանիցի: Արաբաց, Օսմանաց եւ մանաւանդ Պարսից տիրապետութիւնն երկար է եղած եւ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է. որուն հետքը կ'երեւայ ցայսօր Տփղիսիցի լեզուին, բարուց եւ սովորութեանց վրայ:

Քաղաքին վերջին տերն եղած է Արաստանի Ռուսիոյ հետ կցելէն հինգ տարի յառաջ, զատաճեալ Հերակոթ թագաւորին օրով: Այս քաղաքի յիշատակը բնականապէս դեռ կենդանի է Ժողովրդեան մէջ: 1795ին Աբաբեմբեր 12ին Պարսից Աղա—Մուսամեդ—Խան թագաւորն յարձակեցաւ Տփղիսի վրայ եւ կոտորուով աւերակ դարձուց զայն: Ամբողջ վեց օր քաղաքը մատնուած էր պարսիկ զորաց ձեռքը: Բնակչաց մի մասը կոտորեցաւ, 3000էն աւելին գերի տարուեցաւ, միւս մասը փոխառեալ եղաւ: Տփղիսի միայնակ փլատակաց կոյտ մի էր միայն: Ահա այս միջոցի մէջ քաղաքն անցաւ Ռուսաց ձեռք: Ինչ որ ունի այժմ Տփղիս՝ Ռուսաց տիրապետութենէ (1800) վերջն է սկսած եւ շինուած, ի բաց առեալ աւերակներէն նորոգուած քանի մի տաճարները, բերդաքաղաքին պարսպայ մնացորդներն եւ քանի մի մեծ շինութեանց հիմունքը: — Հետեւաբար այժմեան Տփղիսը պէտք է համարել միայն 80 տարուան քաղաք:

Աղագրական տեսակետով՝ Տփղիս, թէեւ Արաստանի մայրաքաղաքն է արքայաւորաւ տեղին էր, բայց միշտ հայրական քաղաք է եղած եւ ցայժմ: Տփղիսիցի մեր պաշտօնական մարդիկ էին միայն, իրենց բացմամբ է հետեւորդներով շրջապատուած: Կային գիւղացի վրացիք, որոնք իրենց տեղանիքն եւ այլ պաշտօնատեսք պարտեղներն մշակելու համար էին միայն: Վրացիք պատահական միայն եւ ժամանակաւոր բնակիչ էին հին. բուն բնակիչ, Հայերն էին, զորոնք Արացից բնակիչն էին: քաղաքացիք կը կոչէին. վասն զի իրենց բերդին մէջ կը կենային: Հայերն արուեստ

Ի Թուսներն Տփլիս կամ Թեփլիս (Tiflis) պաշտօնապէս կ'անուանին:

տուար եւ վաճառական էին: Բայց այն Հայերն եւս մեծնայն վարքն ու բարքն ունէին՝ ինչ որ Վրացիք այլ կերեւայնաւ ցարդ: Տփղիս այցելւոյ Հին ճանապարհորդները (Տուստրֆոր 1701ին, Հելզելշտեդ 1772ին, Ռեյնէք 1780ին սկիզբներէ) միաժամ կը վկայէին, որ քաղաքն այն միջոցին 20,000 ինչի մաս բնակիչ ունէր՝ մեծաւ մասամբ հայազգի: Տուստրֆոր որոշ կ'արձանագրէ, որ իր ժամանակը քաղաքին մէջ կային 14,000 էջմիածնական հայ, 3000 մահմետական, 2000 վրացի եւ 500 հոմեական—կամ յովկ: Եւրոպէն, որ 17-րդ դարուն տեսած էր զՏփղիս, եւ ոչ մի թիւ յառաջ կ'ը բերէ. կը յիշէ միայն՝ որ Հայք ու թիւ եկեղեցի ունէին, եւ Վրացիք վեց:

Հայոց այս թուական առաւելութիւնը Վրացի վրայ, իրեն Քաղաքացի կամ քաղաքի բնակիչ, հետեւանք է երկու ազգայ բնաստութեան տարբերութեանն եւ պատմական ճակատագրին: Այս յայտնի կը տեսնուի ամբողջ կառկանէն քաղաքացւոյ մէջ: Վրացիք երբեք քաղաքացիին կենդանի յարակից պարզամտից հակում չեն ունեցած: Աւատաւոր (féodal) կազմակերպութիւնն, որու հետեւանքն էր կենդանական իշխանութեան տկարութիւնը, կը ստիպէր Վրաց Թագաւորներն՝ (պաշտականները) բնակիչ իրենց տնտեսական կարեւորցնել մէջ, իրենց հպատակաց բոլր միջոցաւարտաւ կուգի իրենց անհանդիստ զրգոյնն կամ արտաքին թշնամայ դէմ, ինչպէս երբեմն մեր նախորդները:

Տփղիս իր անցնող մայրաքաղաքաւոր շինութիւններէ, որոնց գնեւ աւերակներն յիշեցնէին քաղաքին նախկին փառքը: Վասն զի Վրացիք երբեք քաղաքներու, քաղաքացիին բնակութեանց կարեւորութիւն չեն տեսած: Վերջը Վրաստանի մէջ միայն երկու քաղաք կար, որ քաղաքացի բնակիչներն ունէր, Տփղիս եւ Գորի. եւ այն քաղաքացիներն ալ Հայերն էին:

Թե՛ երբ են սկսած Հայերն ի Տփղիս բնակութիւն հաստատել՝, յայտնի չէ: Հուսանական է որ Հայաստանէն դալժած են, ապաստանելով այս զրացի երկրին՝ երբ հայրենիք թշնամաց յարակմանց տակ կը հնձեր: Հայք կամ մուսուլմաններն մեծ արտօնութիւններ կը վայելէին Տփղիս մէջ: Վրաց թագաւորներն անձամբ ամեն կերպ օժանդակութիւն կը մատուցանէին իրենց: Քրէական յանդանաց համար միջալացներն մահաւան պատժէ չէին երթարկուէր, ինչպէս միւս հասարակ գաղտնաբան, այլ՝ գրամական առգանք միայն կը տուէին: Վրաց Վախժանդ արքային օրինադրութեան համեմատ՝ միջալացի եւ Վրաց երկրից կորդի պաշտականին արեւան դիրք նշին էր: Այն աղէտայ ժամանակներն որ Վրաստան պարտաւոր էր Պարսից Հակահրեւ կոյսեր եւ պատանդներ տալ իրենց Հայք, որ արբ-թի (رباط) կը կոչուէր, Հայք աղաւ էին այս սուրբէն, գրամական վճարի փոխարէն: Հայերն որոշ տուրք (տակնի) կը վճարէին թագաւորին: կարող էին պետական պաշտօնի մէջ մտնել, եւ նոյն իսկ քանի մի պաշտօններու համար իրենց առաւելութիւն կը արտէր: Նպատակահարմար առեւտրով եւ արուեստներով կը զբաղէին: «Քաղաքացիներուն» այս արտօնութիւններն աչքի առաւ ունենալով ալ՝

Վրացիք քաղաքացի չգրուեցան: Երբ Ռուսերն տիրեցին Տփղիս՝ մի վրացի գերագատան միայն մատուցողութեամբ: Հայերն իրենց սեպհական ազգային պետութեան, զոր Մելէի կը կոչէին, որ եւ կը կարգադրէր ազգայնոց, այսինքն՝ վաճառականաց եւ արուեստարարաց գործերը: Քաղաքին մէջ արեւ ժողովրդական պաշտօնատեսներն ալ կային, ինչպէս կը յիշուի պատմութեան մէջ: Գործար (ստորիստանպետ), մահաւոր, ձեմեւար, եւ այլն: Բայց նոյս մէջ, եւստ հաստակի քաղաքին գլխաւոր անձնուարութիւնը հայ Մելէի էր: Մելիքին իշխանութիւնը միայն այստեղ չէր ամփոփուած: Փխ եւ Ժճ, զարբաւ միայն արձանագրութիւններէն յայտնի է՝ որ Մելիքին իշխանութիւնը կը տարածուէր նաեւ քաղաքէն դուրս գտնուած քաղաքացիին հողերուն, որ սակէ է շընակայ գեղերու վրայ: Թագաւորը զինք կը հաստատէր այս պաշտօնին մէջ: Տփղիս հողերուն բարդ նշանաւոր եւ անշան բնակիչներն, (ստուած եւ Գորիից Սելեյման Հաւին որ հրամանագրէր մէջ, 1684) պէտք են ծանուցել Մելիքը, եւ նորս հրամանացն ու կարգադրութեանց հրաւիրուի:

Հայերն՝ հիմնական Տփղիսի առեւտրական եւ արուեստարար գաղտնաբան, իրենց հետ բերել գաղտնաբազայ որչա՛ւ կազմակերպութիւններ: Արուեստի, առեւտրի իւրաքանչիւր ձեւին վերաբերող անձինք առանձին կազմութիւն եւ հաստատութիւն էին առած, որ համարութիւն կը կոչուէր: (Պարսից արտէս). այսպէս զատ զատ տուութիւններն կը կազմէին՝ արուեստարարներ, մուսուլմանները, գինեւաճառները, ջրկիներն եւ այլն: Համբարութեան, որ գեւ յայտն գայրու ունի ունի Տփղիս մէջ, նպատակն է՝ փոխադարձ պաշտպանութիւն եւ օժանդակութիւն: Միութեան գլխաւորը կը կոչուէր Խան-Քալէ, իսկ նորս օգնականները՝ Աւաւալլէ (աւեւար): Միութիւնն ունի իւր գանձապահ՝ Խալիպար, եւ գանձը, որուն մուտքը զիւտարին այս կամ այն կարմէն ստացած գրամական առգանքներէն էր եւ անգանձներուն կը բաժնուէր, նոյս աշխիւրներն եւ որբերուն օգնէն, չքաւորներուն թագմանն եւ այլ կարօտութեանց համար: Համբարութիւնն այժմ միայն Հայոց համար չէ, այլ կրնան մասնակցիլ ամեն նոյն արուեստի տէրերը, առանց իրենի եւ ազգի իտարութեան:

Տփղիս հին Վրաստանի ալ առեւտրային կենդանին էր եւ միայն. բայց ընդարձակ տապալել չէ ունեցած: Եւրոպական երբեմն նշանաւոր վաճառաչք քաղաքներ, վաճառիկ եւ ձեռնփոխ, որոնց զարեւունքութիւնն ամեն կարեւոր տեղաւոր տարածուած էր, ներկայացուցիչներ բուն էին այն տեղը:

1876ի ժողովրդագրութեան համեմատ՝ նոյն տարին Տփղիս ունէր 104,024 բնակիչ, որոնց 37,610 հայ էին. բայց այժմ՝ սոցա թիւը 45,000ի մաս եւ Վրացիք 30,000 են:

(Եւրոպականից)

4. ՏՈՒՆԻՍԿՈ

